

Віктор Даниленко (Київ)

ПРОЕКТИ ЄВРЕЙСЬКОЇ АВТОНОМІЇ В РАДЯНСЬКОМУ КРИМУ

Після поразки визвольних змагань на Україну випало ще одне тяжке випробування – масовий голод (1921 – 1923 рр.). Поряд з Поволжям і Доном, Кримом і Кубанню п'ять степових губерній України (Запорізька, Катеринославська, Одеська, Миколаївська і Донецька) зазнали цього страшного лиха. Хоча Україна перебувала в дуже тяжкому стані, радянська влада направляла кошти, здобуті від реалізації церковних цінностей, конфіскованих в республіці, на ліквідацію голоду в Поволжі. Одночасно збройні загони червоноармійців насильно забирали в українських селян абсолютно все зерно і фураж, широко застосовуючи при цьому такі репресивні заходи, як публічні розстріли, взяття заручників, “кругові поруки” та ін. Тільки літом 1922 р. Україну було визнано зоною бідкування і дозволено допомогу міжнародних організацій. Захід пішов на це – і з гуманістичних міркувань, і з побоювання, що в радянській Росії цілком можливий голодний бунт, який викине за її межі мільйони голодних людей і рознесе по світу епідемії тифу, туберкульозу та ін.

На допомогу тим, хто голодував у Росії і Україні прийшли Американська Адміністрація Допомоги (АРА), католицька церква, місія Нансена, очолювана відомим полярним дослідником та інші організації. Не стояла осторонь цієї справи і єврейська громадськість. Допомогати голодуючим євреям Росії активно взялася єврейська благодійна організація “Джойнт”. Вона виділяла, зокрема, значні кошти на їх земельне облаштування.

Велика сума була обіцяна Росії “Джойнтом” у 1922 р. Відповідно постало питання про розробку під можливі гроші відповідного проекту. Тоді і виникла ідея виділення під єврейську колонізацію малонаселених територій на півдні України і Північному Криму. Авторство цієї ідеї приписують директору російського відділу “Джойнта”, відомому агроному і громадському діячу, уродженцю Москви Жозефу Розену. Згідно із зібраними ним даними до революції євреї володіли тут 1 млн. 200 тис. гектарів землі, в т.ч. 208 тисячами в Криму¹.

Офіційно ініціювали розгляд цього проекту “у верхах” журналіст А. Брагін і заступник наркома у справах національностей Г. Бройдо, які звернулися з відповідним поданням до політбюро ЦК РКП(б). У грудні 1923 р. рішенням політбюро ЦК РКП(б) була утворена спеціальна комісія під керівництвом заступника голови Раднаркому СРСР А. Цюрупи. Ідею єврейського переселення в Крим підтримали єврейські секції, вбачаючи в цьому шлях до відродження національного життя в рамках попередньої межі осідлості. Одночасно Центральне бюро евсекцій виступило проти уже тоді обговорюваних проектів про створення автономного єврейського поселення в одному з віддалених регіонів азіатської Росії, в т.ч. і на Далекому Сході.

8 лютого на засідання комісії Цюрупи було вирішено створити державний Комітет по земельному облаштуванню трудящих євреїв – Комзет.

Позитивно оцінили кримський проект Л. Троцький, Л.Каменев і М. Бухарін. Підтримали його нарком іноземних справ Г. Чичерін, голова ЦВК СРСР М. Калінін, голова ВУЦВК Г. Петровський. Найбільш гарячим прихильником проекту був Ю. Ларін. Виходець із інтелігентної єврейської родини, уродженець Криму, він був одним із організаторів соціал-демократичного руху на півострові. Людина

авантюрна, емоційно неврівноважена, Ю. Ларін очевидно захопився проектом.

Були в ідеї єврейської Кримської автономії і противники. Серед них нарком землеробства Російської Федерації А. Смірнов, нарком юстиції України М. Скрипник, а також секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Виступаючи на VIII Всеукраїнській партійній конференції у травні 1924 р. Е. Квірінг заявив: “Ми не суперечим проти утворення тої чи іншої республіки національної меншости, проте, політичне питання єврейської республіки, спеціально зібрать євреїв в одне місце, не витримує ніякісенської критики. Це тхне сіоніським душком”².

Однак Ю. Ларін і його прихильники діяли рішуче і оперативно. 2 червня 1924 р., фактично за два місяці до офіційного утворення КомЗЕТу, вони провели засідання цього органу і постановили: “В якості районів поселення єврейських трудящих намітити в першу чергу вільні площі, які знаходяться в районі існуючих єврейських колоній на півдні України, а також Північний Крим”.

Одночасно ВУЦВК прийняв рішення відновити переміщення на схід СРСР незадіяних трудових ресурсів, в тому числі і безробітного єврейського населення. Однак апологетам кримського проекту таке рішення ВУЦВК було не до вподоби. С. Любарський, керівник планової комісії українського наркомзему і представник “Агро-Джойнта” в Україні, з цього приводу заявив: “Схід нас не влаштовує, він вимагає енергії українця-піонера, а євреям потрібні уже обжиті райони – Україна, Крим, і добре було б ... Крим приєднати до України, так як з українським урядом легше практично вести справу”. З переселенням євреїв на Південь України та Крим було чимало проблем. Ситуація складалася таким чином, що корінним землеробам-переселенцям кредитів не давали, а євреїв їх мали. Це викликало нерозуміння

серед місцевого населення. Негативне ставлення до єврейського переселення висловлювали і кримсько-татарські провідники. Між керівництвом КомЗЕТа і ОЗЕТу, відповідно в особі П. Смідовича і Ю. Ларіна, з одного боку, і головою ЦВК Кримської АРСР Вели Ібрагімова – з іншого, розгорнулась тиха кабінетна війна, яка переходила час від часу в гучні скандали, що потім обговорювалися на сторінках газет і з трибун різних громадських форумів. В. Ібрагімов настоював на пріоритеті репатріації в Крим сотень тисяч татар, які виїхали в Туреччину та інші країни в XIX – на початку XX ст.

18 січня 1926 р. члени КомЗЕТа звернулися в плітбюро ЦК ВКП(б) з проханням “розв’язати принципово надання достатньо суцільної території для заселення євреями з передбаченням можливості її перетворення в подальшому в автономну область”. Політбюро знову створило комісію вже на чолі з М. Калініним і за її поданням 18 березня прийняло постанову: “1) Тримати курс на можливість організації автономної єврейської одиниці при сприятливих результатах переселення”.

Далі у постанові йшлося про передачу євреям для сільськогосподарського використання вільних земель у Джанкойському і Євпаторійському повітах Криму і в Приазов’ї.

15 червня 1926 р. президія ЦВК СРСР прийняла постанову, якою схвалювався явно нереальний і пропагандистський за характером план КомЗЕТу про землеоблаштування протягом десяти років 100 тис. єврейських сімей. 30 липня був прийнятий закон, яким переводилися північнокримські земельні угіддя у фонд Всесоюзного комітету з переселення. Проти такого рішення різко виступило кримсько-татарське керівництво. У вересні 1926 р. В. Ібрагімов закликав татар явочним порядком

розселятися на пустуючих землях півострова. У відповідь Ю. Ларін звинуватив КримЦВК у захисті куркульських інтересів. На Всесоюзному з'їзді ОЗЕТ 16 листопада 1926 р. він прямо закликав “шляхом організації масових єврейських поселень ... створити в кінцевому підсумку у Північному Криму національну єврейську республіку”. Його підтримав, присутній на з'їзді, М. Калінін³.

Партійні заходи давали певні позитивні зрушення в єврейському землевпорядкуванні. На кінець 1925 р. сільським господарством в СРСР займалось понад 100 тис. євреїв. У 1925 – 27 рр. для 14170 єврейських сімей було виділено 325133 га вільних земель.

Кримський проект мав і міжнародний аспект. Його підтримував і пропагував нарком іноземних справ Г. Чичерін, вбачаючи в цьому велику можливість протистояти Англії, позбавити її престижу єдиної захисниці і покровительниці євреїв. Єврейська колонізація Палестини в цей час за своїми темпами в чотири рази відставала від єврейського облаштування в Росії. Більше того, розпочалася еміграція євреїв із Палестини. В 1928 р. звідти в Крим переселились 100 євреїв, які організували там комуноу “Воля нова”⁴. І це при тому, що Рада праці й оборони СРСР визнала недоцільним сприяти переселенню євреїв із Палестини в Крим.

В другій половині 1920-х рр. “Джойнт” вирішив зробити ставку на Росію. 31 грудня 1927 р. “Агро-Джойнт” підписав з радянським урядом новий 3-річний договір, який згодом був продовжений до 1953 р. “Агро-Джойнт” зобов'язався надати уряду СРСР позику в 9 млн. доларів під 5% річних і з 17-річним терміном погашення. Ще більша сума виділялась радянській стороні у вигляді безоплатної фінансової допомоги. Угода була підтримана президентом США Г. Гувером, банкіром Дж. Рокфеллером.

Сталін був задоволений міжнародними фінансовими ін'єкціями, а ще більше – своєю роллю у загостренні суперечностей між провідними імперіалістичними країнами.

Однак кримський проект більш залежав від внутрішньої політичної й економічної ситуації в країні. Він був похований в умовах згорання непу і утвердження тоталітарної системи. Та й національна структура населення Криму не сприяла його реалізації. Після стількох зусиль і 30 мільйонних фінансових вливань на 1927 р. євреї на півострові становили всього 1% населення. А з сільськогосподарським виробництвом були пов'язані лише 3 тис. євреїв.

В кінці 20-х років у зв'язку з депресією, яка вразила світову економіку, були значно скорочені обсяги фінансування проекту з боку “Агро-Джойнта”.

Внутрішні і зовнішні чинники спричинили тиху смерть кримського проекту вже в кінці 20-х років. 28 березня 1928 р. постановою ЦВК СРСР для заселення трудящими-євреями було відведено район Біробіджану на Далекому Сході Російської Федерації. Хоча мрія про єврейський Крим залишалася жити.

Його ідея була реанімована в період Другої світової війни вже фактично на її завершальному етапі. Від фашизму постраждали багато народів і держав світу. Зазнав величезних страждань і горя, втрат і єврейський народ. В роки Другої світової війни загинуло більше половини євреїв, які проживали в СРСР⁵. Співчуваючи єврейському народові, світове співтовариство шукало шляхи і можливості, як би компенсувати хоча б якоюсь мірою його втрати. В силу цього в практичну площину було поставлено питання про утворення єврейської держави. Проблемою залишалась територія, на якій могла бути реалізована ця ідея. Пропонувалися різні варіанти. Передусім йшлося про Палестину. Однак були й інші

пропозиції. Міністр колоній Англії лорд Мойн ще в 1941 р. заявляв, що Палестина не розв'яже проблеми єврейського народу, і що альтернативою йому після розгрому нацистів повинна стати Європа. “Ми виженемо німців із Східної Пруссії, – заявив він, – поселимо там євреїв і створимо єврейську державу”⁶.

Зріс інтерес єврейської громадськості, передусім радянської, і до Криму. Це пояснювалося двома причинами. Перше. Період війни характеризувався зростанням національної самосвідомості єврейського народу, як і українського, російського та інших народів. Єврейська громадськість СРСР і світу надала значну фінансову допомогу у боротьбі з нацизмом, багато зробила для розгрому його сил. Відповідно розраховуючи на підтримку її державотворчих потуг. До того ж з визволенням України до неї стали повертатися багато євреїв, яким пощастило евакуюватися у 1941 р. до східних регіонів СРСР.

Друге. В роки війни навколо Криму знову закипіли націоналістичні пристрасті. На нараді у Гітлера 16 липня 1941 р. було заявлено, що “Крим повинен бути очищений від усіх чужинців і заселений німцями”. В липні 1942 р. гауляйтер Таврії Г. Фрауенфельд запропонував Гітлеру переселити на кримські землі південних тирольців⁷. Туреччина також була не проти заволодіти Кримом або хоча б відірвати його від СРСР.

В кінці війни у Північній Осетії велися розмови про “переселення осетин” у Крим нібито тому, що осетинський народ добре проявив себе у Вітчизняній війні.

В 1943 р., коли стало ясно, що відбувся перелом у ході Другої світової війни, в московській єврейській еліті, впливової, наближеної до радянського керівництва, з'явилася ідея відродження кримського проекту 1920-х років. Провідники СРСР офіційно не підтримували, але й

не заперечували проти подібних прагнень. Розрахунок був простий і прагматичний – ілюзія єврейського Криму давала конкретні долари американських євреїв, які йшли на потреби Червоної армії.

Кримський проект знову був підтриманий “Джойнтом”, який взявся частково фінансувати новий план переселення євреїв до Криму. В зв’язку з тим, що в цей час досить туманним було майбутнє Палестини, керівництво “Джойнта” розглядало Крим як можливе післявоєнне пристанище не тільки євреїв Радянського Союзу, а й усієї Європи.

15 лютого 1944 р. керівники ЄАК написали Й. Сталіну записку, в якій, зокрема, пропонувалось, “...1. Створити Єврейську Радянську Соціалістичну Республіку на території Криму. 2. Завчасно, до звільнення Криму, призначити урядову комісію з метою опрацювання цього питання...”⁷⁸. На хвилі ейфорії провідники радянського єврейства мріяли про перетворення Криму в перлину, в “духовний центр всього світового єврейства”. Вони почали навіть розподіляти міністерські портфелі в майбутньому уряді Кримської єврейської республіки.

Однак ініціатива ЄАК викликала, м’яко кажучи, невдоволення Й. Сталіна. Розмови про Кримську єврейську автономію він терпів до того часу, поки вони сприяли викачуванню грошей з американських євреїв. При цьому він ніколи не хотів мати під боком свою Палестину, на яку американці цілком реально могли б поширити свій вплив. Його більше влаштовувала ідея спрямувати потік єврейських біженців на Близький Схід, де ця могутня націоналістична сила могла підірвати і ослабити позиції Британської імперії й одночасно створити можливість радянського проникнення у цей стратегічно важливий регіон.

А радянські євреї з відродженням кримського проекту продовжували надіятись на його реалізацію. Після

депортації з Криму в травні 1944 р. кримських татар, болгар, греків, вірмен вони особливо піднесли духом. Але з кінця 1944 р. Крим почали заселяти росіянами і українцями з Воронежської, Брянської, Тамбовської, Курської і Ростовської областей Російської Федерації та з України. Євреїв було негласно рекомендовано в Криму на роботу не брати. Стихійні спроби їх явочним порядком осісти на півострові рішуче присікались місцевою владою.

Й. Сталін не дав кримському проекту вийти на рівень міждержавних взаємин. Він не тільки ініціював, а й підтримав потік єврейських біженців і переселенців із СРСР на Близький Схід. Протягом 1945 – 1946 рр. відповідно до угоди між Польським Комітетом Національного звільнення та українським урядом про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з української території до Польщі, а також угоди між тимчасовим урядом національної єдності Польської республіки і урядом СРСР “Про право виходу з радянського громадянства осіб польської і єврейської національності і про їх евакуацію до Польщі” тисячі євреїв одержали змогу легально виїхати за межі СРСР. Багато з них без затримки направились до Палестини⁹. Від жовтня 1944 р. до вересня 1946 р. понад 30 тис. українських євреїв виїхали до Польщі. Фактично тоді ж, у 1945 – 1946 рр. понад 20 тис. євреїв залишили Чернівецьку область, перебравшись до Румунії. Однак уже наприкінці 1946 р. легальна єврейська еміграція з СРСР на захід була припинена. Натомість заохочувався виїзд євреїв із західних регіонів СРСР до Єврейської автономної області. В результаті лише протягом грудня 1946 р. – червня 1948 р. в Єврейську автономну область з території України, а також Кримської області, що входила до складу РРФСР, було переселено близько 2 тис. єврейських родин.

Й. Сталін був активним і діяльним прихильником створення держави Ізраїль. Позиція СРСР в ООН восени 1947 р. мала вирішальний вплив на формування рішення, що привело до припинення дії британського мандата на Палестину, і проголошення 15 травня 1948 р. держави Ізраїль. СРСР першим визнав Ізраїль де-юре і надавав навіть військову допомогу через Чехословаччину для його підтримки в арабо-ізраїльському конфлікті. Однак зовнішньополітична підтримка Ізраїлю з боку СРСР не привела до офіційного дозволу на еміграцію радянських євреїв, що викликало антирадянську пропагандистську хвилю в Ізраїлі і його переорієнтацію на Сполучені Штати Америки. Курс на союз із США викликав крайнє невдоволення у Москві. Позиція керівництва СРСР в єврейському питанні вже восени 1948 р. зазнала кардинальних змін. На країну нахлинула нова хвиля антисемітизму, посилювались гоніння на “єврейських націоналістів”¹⁰.

Для розправи з “єврейськими націоналістами” в масштабах всього СРСР була сфабрикована сталінським режимом “сіоністська змова” в країні. До “змовників” були віднесені члени Єврейського антифашистського комітету, керівники Єврейського театру у Москві та Радінформбюро, які були звинувачені у шпигунстві на користь США, у намірі реалізувати “план американських капіталістичних сил по створенню у Криму Єврейської держави”. Впродовж січня–лютого 1949 р. в ув’язненні виявились десятки відомих письменників, видавців, театральних діячів, учених. В 1949 р. у Жмеринці був розгромлений єврейський молодіжний осередок “Ейнікайт” на чолі з М. Співаком, В. Керчманом, М. Гельфондом і А. Ходорківським, у Львові – гурток “Спілки Єврейської молоді”, в Києві – гурток старшокласників “Сун-2” на чолі з Б. Альтером і А. Полонським.

Репресовані були майже всі члени Єврейського антифашистського комітету.

Так був похований другий і останній проект єврейської автономії у радянському Криму. За наслідками його можна розглядати і як міжнародну аферу, спрямовану на загострення суперечливості між провідними капіталістичними державами та “викачування” грошей з міжнародних єврейських організацій, і як інспіровану провокацію для розгортання широкомасштабної боротьби з “єврейським буржуазним націоналізмом”, що набула особливого розмаху в СРСР в кінці 40-х – на початку 50-х років ХХ століття.

¹ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 91.

² Вісти ВУЦВК. – Харків. – 1924. – 15 травня.

³ Первый Всесоюзный съезд ОЗЕТ в Москве. 15– 20 ноября 1926 г. Стенограф. отчет. – М., 1927. – С. 67-68.

⁴ БСЭ. Изд. 1. – Т. 24. – С. 55.

⁵ Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации. Сборник документов и материалов / Под ред. И. Арада. – Иерусалим, 1991. – С.30.

⁶ Цит. за: Бар-Зохар М. Бен-Гурион. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – С. 161.

⁷ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск: Русич, 1993. – С. 397.

⁸ Еврейский антифашистский комитет в СССР. 1941-1948. Документированная история / Под ред. Ш. Редлиха и Г.В. Костырченко. – М.: Международные отношения, 1996. – С. 136-139.

⁹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. В 12 т. – Т. 8. – М.: Наука, 1974. – С. 467-472.

¹⁰ Див.: “Єврейське питання“ // Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 724-744.